

Το τίμημα των μεταναστριών εν ώρα εργασίας. Ένας άδηλος όρος ένταξης στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα

Μαρία Θανοπούλου*

Εισαγωγή

Η αγορά εργασίας του οικιακού τομέα, όπου απασχολούνται μετανάστριες σε μεγάλο ποσοστό¹, τυπικά ή άτυπα (Doyle και Timonen, 2009: 338) –ως εσωτερικές ή εξωτερικές οικιακές βοηθοί (Στρατηγάκη, 2006: 200-206)–, είναι ιδιότυπη αγορά με την έννοια ότι η εργασία που παρέχεται σ' αυτήν συναρτάται με την ιδιωτική σφαίρα ζωής των εργοδοτών (Karner 1998: 71 και Παπαταξιάρχης κ.ά. 2008: 1-13). Ιδιότυπη είναι η αγορά αυτή –ειδικότερα στην περίπτωση των εσωτερικών οικιακών βοηθών– και ως προς τους λοιπούς όρους απασχόλησης με την έννοια ότι οι όροι αυτοί δύσκολα αποσαφηνίζονται και τυποποιούνται (Παπαταξιάρχης κ.ά. 2008: 23-32). Βασικοί όροι, όπως το αντικείμενο και το ωράριο εργασίας, ορίζονται

* Διευθύντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ.

1. Σύμφωνα με τα πορίσματα πρόσφατης ποσοτικής έρευνας που διεξήχθη το 2011 παράλληλα με ποιοτική έρευνα –στο πλαίσιο της οποίας έχει υπαχθεί και το συγκεκριμένο ερευνητικό εγχείρημα διεξαγωγής βιογραφικής συνέντευξης– το 37,8% των απασχολουμένων μεταναστριών είναι οικιακές βοηθοί, βλ. Εκπόνηση μελέτης με θέμα «Γυναικεία Μετανάστευση στην Ελλάδα», Πακέτο II, Διενέργεια ποσοτικής πανελλαδικής έρευνας, Υπεύθυνη Ε. Ζακοπούλου, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών «Διοτίμα», Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών, 2011, σ. 20. Προηγούμενη έρευνα που είχε διεξαχθεί το 2007 έδειξε, επίσης, ότι οι μετανάστριες κατά το μεγαλύτερο ποσοστό τους, δηλαδή 57,2%, απασχολούνται ως οικιακές βοηθοί και καθαρίστριες, χωρίς να μπορεί να διαχωριστεί, όμως, το ποσοστό των οικιακών βοηθών από το σύνολο αυτής της μικτής επαγγελματικής κατηγορίας βλ. Μαράτου-Αλιπράντη Λ. (2007), *Η Γυναικεία Μετανάστευση στην Ελλάδα. Τα ευρήματα της Πανελλαδικής έρευνας του ΚΕΘΙ*, Αθήνα, ΚΕΘΙ, σ. 170.

συνήθως «από μέρα σε μέρα» και προσδιορίζονται από τις ανάγκες των εργοδοτών και τις πρακτικές λειτουργίας των νοικοκυριών έτσι ώστε να παραμένουν «ελαστικοί» και, στην πραγματικότητα, εκτός ρύθμισης και οριοθέτησης (Doyle και Timonen 2009: 344). Φαινομενικά δήλοι και ρητοί οι όροι αυτοί απασχόλησης εμπεριέχουν, δηλαδή, ασάφειες και άρρητα τα οποία θεωρούνται σύμφυτα με το είδος της εργασίας και ευρίσκονται, ως εκ τούτου, εκτός και πέραν πάσης διαπραγμάτευσης κατά τη συζήτηση που προηγείται της σύναψης της σχέσης εργασίας. Ταυτόχρονα, οι βασικοί αυτοί όροι απασχόλησης συνοδεύονται και συμπληρώνονται από άλλους όρους λιγότερο προφανείς, σχεδόν άδηλους, οι οποίοι παραμένουν άρρητοι και αθέατοι, ενώ συχνά θεωρούνται αυτονόητοι. Πρόκειται για την «άλλη» όψη της παροχής πρακτικής φροντίδας σε παιδιά και ηλικιωμένους, αυτό το οποίο «καταβάλλουν» οι εσωτερικές οικιακές βοηθίες, πέραν της πρακτικής φροντίδας, έναντι της αμοιβής τους και το οποίο υπονοείται ως αναπόσπαστο μέρος του περιεχομένου της εργασίας τους, χωρίς να αμείβεται, ιδιαίτερα, αλλά και, συχνά, χωρίς να αναγνωρίζεται από τους εργοδότες. Πρόκειται για το συναισθηματικό «εκτόπισμα» (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions 2007: 10-11), το ψυχικό κόστος, την οδύνη που καταβάλλουν οι εργαζόμενες αυτές ως ένα ακαθόριστο τίμημα το οποίο, κατά κάποιο τρόπο, εξυπακούεται ότι πρέπει να καταβάλουν, εάν θέλουν να παραμείνουν στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα.

Τον ιδιότυπο αυτό και άδηλο όρο απασχόλησης που λανθάνει στην απασχόληση των εσωτερικών οικιακών βοηθών ανέδειξε η βιογραφική συνέντευξη της Γαβριέλλας², Μολδαβής μετανάστριας, 48 ετών, άνεργης την εποχή της έρευνας –το 2011–, με μακριά ιστορία –από το 1998– στην οικιακή εργασία και την φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων, στην αρχή ως εσωτερική οικιακή βοηθός και αργότερα ως εξωτερική. Η βιογραφική αυτή συνέντευξη, όπως και κάθε συνέ-

2. Η συνέντευξη αυτή, όπως ήδη αναφέρθηκε, διεξήχθη, μεταξύ άλλων, στο πλαίσιο ποιοτικής έρευνας που περιελήφθη σε ευρύτερη έρευνα για τη γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα το 2011, βλ. Εκπόνηση μελέτης με θέμα *Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα, Πακέτο 3.1, Έκθεση αποτελεσμάτων. Ποιοτικοί δείκτες ένταξης των μεταναστριών. Βιογραφικές συνεντεύξεις και ομάδες εστιασμένης συζήτησης με μετανάστριες*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών «Διοτίμα», Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών, 2011.

ντευξη τέτοιου χαρακτήρα, αποτέλεσε την αφορμή συνάντησης δύο κοινωνικών υποκειμένων (Θανοπούλου, υπό δημοσίευση) με διαφορετικές κοινωνικές ταυτότητες, καθώς και των διαφορετικών κοινωνικών κόσμων (Bourdieu 1993: 906) που το καθένα φέρει: από τη μια πλευρά, του κόσμου της ερευνήτριας, «κυνηγού» και συλλέκτριας πληροφοριών, βιωμάτων και εμπειριών που συναρτώνται με τον ερευνητικό στόχο και, από την άλλη, του κόσμου της ερωτώμενης μετανάστριας, «φορέα» τέτοιων βιωμάτων λόγω της τροχιάς ζωής της και της συμμετοχής της στη ζωή κοινωνικών ομάδων που ενδιαφέρουν την έρευνα. Ο χαρακτήρας της συνάντησης αυτής και οι ιδιαίτεροι όροι επικοινωνίας και ανταλλαγής που διαμορφώθηκαν κατά την τρίωρη διάρκειά της έδωσαν, καταρχήν, το έναυσμα στην Γαβριέλλα για να ξετυλίξει τη μνήμη της «προς τα πίσω». Η Γαβριέλλα αφηγήθηκε την ιστορία της ακολουθώντας το δικό της νήμα και ανακαλώντας προηγούμενες εποχές από την απασχόλησή της στον οικιακό τομέα. Ανακάλεσε, μάλιστα, «την μαύρη περίοδο», δηλαδή τη δραματική περίοδο απασχόλησής της ως εσωτερικής οικιακής βοηθού σ' ένα σπίτι όπου είχε αναλάβει την φροντίδα δύο μικρών παιδιών προσχολικής ηλικίας, το διάστημα κατά το οποίο η μητέρα τους –και εργοδότρια– ήταν σοβαρά άρρωστη και όταν, στη συνέχεια, πέθανε. Η ίδια η συνάντηση, η αφήγηση της Γαβριέλλας και κυρίως η αναδρομή της «στη μαύρη περίοδο» του ιστορικού απασχόλησής της στον οικιακό τομέα αποτέλεσαν, σ' ένα χρόνο μεταγενέστερο, το σημείο εκκίνησης μιας δικής μας νοητικής διαδρομής.

Η αλήθεια είναι ότι, στο πλαίσιο άλλων ερευνών, και εμείς –όπως και άλλες ερευνήτριες– πολλές φορές ήρθαμε σε επαφή με την ατομική οδύνη και μάλιστα την οδύνη των μεταναστριών. Αυτό το ιδιαίτερο που αναδείχθηκε, όμως, στη συνάντηση με την Γαβριέλλα ήταν η διασταύρωση της οδύνης της με την οδύνη των εργοδοτών. Γεννήθηκε έτσι το ερώτημα κατά πόσον οι μετανάστριες εσωτερικές οικιακές βοηθοί καταβάλλουν, εν ώρα εργασίας, κάποιο ιδιαίτερο τμήμα που σχετίζεται με την οδύνη των εργοδοτών τους. Η αφήγησή της για την «μαύρη περίοδο» έστρεψε το ενδιαφέρον μας προς μian αθέατη όψη της απασχόλησης των εσωτερικών οικιακών βοηθών: αυτήν που συνδέεται με το συναισθηματικό «φορτίο» το οποίο, σε κάποιες περιπτώσεις, αναλαμβάνουν, καθώς και το συναισθηματικό τμήμα το οποίο καταβάλλουν παράλληλα με την παροχή φροντίδας. Έδωσε το

ερέθισμα να επικεντρωθούμε σε άδηλους όρους ένταξης στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα, όπως είναι η διαχείριση της οδύνης των εργοδοτών σε συνδυασμό με τη διαχείριση της ατομικής οδύνης. Αρκεί μια βιογραφική συνέντευξη για να προσεγγίσει κανείς ένα τέτοιο ερώτημα; Στο μέτρο που μια τέτοια συνέντευξη «καθρεφτίζει» τροχιές (Plummer 2000: 233-240) πολλών άλλων μεταναστριών οι οποίες έχουν απασχοληθεί ως εσωτερικές οικιακές βοηθοί, μια συνέντευξη είναι η αφορμή για να τεθεί το θέμα και να αναδειχτεί μια αθέατη όψη της παροχής υπηρεσιών φροντίδας στα σπίτια των εργοδοτών, ειδικά μάλιστα όταν η παροχή φροντίδας αφορά αρρώστους. Η αφήγηση της Γαβριέλλας και ειδικά το μέρος της που αναφέρεται «στην μαύρη περίοδο» απασχόλησής της δίνει, στην ουσία, το έναυσμα για να αναφερθούμε στο ιδιότυπο τίμημα που καταβάλλουν, σε αρκετές περιπτώσεις, οι μετανάστριες εσωτερικές βοηθοί προκειμένου να παραμείνουν στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα. Συγκεκριμένα, θα επιχειρήσουμε να περιγράψουμε, καταρχήν, τις όψεις της οδύνης με τις οποίες έρχεται σ' επαφή η Γαβριέλλα εν ώρα εργασίας. Θα αναζητήσουμε, στη συνέχεια, τη σχέση οδύνης και τιμήματος ή, αλλιώς, θα προσεγγίσουμε την οδύνη με όρους τιμήματος. Θα αναρωτηθούμε, τέλος, ή θα πιθανολογήσουμε για ποιους λόγους η μετανάστρια καταβάλλει αυτό το τίμημα συνδέοντας το ερώτημα με την ένταση της στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα.

Μια βιογραφική συνέντευξη, όμως, συμπυκνώνει πολλούς χρόνους ταυτόχρονα. Εμπεριέχει ένα παρόν, το οποίο αντιστοιχεί στον χρόνο διεξαγωγής της και παραπέμπει στην κοινωνική περίσταση κατά την οποία ανακαλείται, υπό ιδιαίτερες –κάθε φορά– συνθήκες, το παρελθόν. Είναι ο κοινός χρόνος συνάντησης μεταξύ ερευνήτριας και ερωτώμενης. Περικλείει, επίσης, ένα παρελθόν που αντιστοιχεί στο χρόνο αναφοράς της αφήγησης και παραπέμπει στην ιστορία ζωής της ερωτώμενης. Είναι ο ατομικός χρόνος της ερωτώμενης. Υποκρύπτει, τέλος, ένα μέλλον που αντιστοιχεί στο χρόνο επεξεργασίας και ανάλυσης της συνέντευξης και παραπέμπει στην ιστορία ζωής της ερευνήτριας. Είναι ο ατομικός χρόνος της ερευνήτριας. Όλοι αυτοί οι χρόνοι που ενυπάρχουν σε μια βιογραφική συνέντευξη αναδύονται, κυρίως, κατά το στάδιο της ανάλυσής της, όταν το μέλλον γίνεται παρόν και όταν η ανάλυση αυτή προσομοιάζει με ξετύλιγμα πολλών νημάτων μέσα σ' ένα «λαβύρινθο» πιθανοτήτων ανάγνωσής της. Γιατί

οι πολλαπλοί χρόνοι που περικλείονται μέσα σε μια βιογραφική συνέντευξη επιτρέπουν και πολλαπλές αναγνώσεις. Επιλέξαμε τρία νήματα ανάγνωσης αυτής της συνέντευξης, που αντιστοιχούν και στους τρεις χρόνους που περικλείει. Το *πρώτο* είναι ένα κοινό νήμα αυτό που ξετυλίχθηκε κατά τη διάρκεια της συνάντησής μας με την Γαβριέλλα, διαμορφώθηκε από τους συγκεκριμένους όρους επικοινωνίας μας και έδωσε στη συνέντευξη τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της. Είναι το νήμα της ανάκλησης του παρελθόντος υπό τύπον εξομολόγησης. Το *δεύτερο* νήμα ανάγνωσης είναι το νήμα της αφήγησης της Γαβριέλλας, νήμα που συνέδεσε μεταξύ τους τις μνήμες οδύνης από όλη την πορεία ζωής της. Το *τρίτο* νήμα είναι το δικό μας νήμα ανάγνωσης της συνέντευξης –με όρους τιμήματος–, νήμα που κατευθύνει τη νοητική μας διαδρομή από την ανάλυση της ατομικής οδύνης στην «ένταξη» της στους όρους απασχόλησης στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα. Τελικώς το κείμενο διαρθρώνεται από τα εξής μέρη: ένα πρώτο μέρος αναφέρεται στις προϋποθέσεις γένεσης της συγκεκριμένης αφήγησης και σκιαγραφεί μνήμες οδύνης της Γαβριέλλας με έμφαση στις μνήμες της «μαύρης περιόδου» ενσωματώνοντας, κατ' αυτό τον τρόπο, τα δύο από τα επίπεδα χρόνου που συμπυκνώνει η συνέντευξη –παρόν και παρελθόν–, καθώς και τα αντίστοιχα νήματα ανάγνωσης. Ένα δεύτερο μέρος «αφηγείται» ποιά διαδρομή ακολούθησε η ανάγνωση της αφήγησης της Γαβριέλλας από την ερευνήτρια με όρους τιμήματος συναρτημένου με την ένταξη της στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα, καθιστώντας, παράλληλα, διακριτό το τρίτο επίπεδο χρόνου που υποκρύπτει η συνέντευξη –το μέλλον–, καθώς και το νήμα ανάγνωσης που του αντιστοιχεί.

1. Το ξετύλιγμα της ατομικής μνήμης: Μνήμες οδύνης

Η βιογραφική συνέντευξη αποτελεί κοινωνική περίπτωση ανάκλησης του παρελθόντος υπό ιδιαίτερες συνθήκες και όρους (Θανοπούλου υπό δημοσίευση). Ανταποκρινόμενη στο αίτημα της ερευνήτριας για ποικίλους λόγους η ερωτώμενη ανακαλεί επιλεκτικά ατομικά ή και συλλογικά βιώματα από την τροχιά ζωής της και τη συμμετοχή της σε κοινωνικές ομάδες και συλλογικές διαδικασίες. Μέσω αυτών παρέχει πληροφορίες διαφόρων κατηγοριών και επιπέδων: γεγονότα,

κοινωνικές πρακτικές, συναισθήματα, απόψεις, κρίσεις κλπ. Από την άλλη πλευρά η ερευνήτρια της ποιοτικής έρευνας, η οποία συλλέγει βιώματα που έχουν καταγραφεί στην ατομική μνήμη της ερωτώμενης για να τα αξιοποιήσει για ερευνητικούς σκοπούς, ακούει με προσοχή, σιωπηλά υποδνλώνει αποδοχή της ερωτώμενης ως κοινωνικού υποκειμένου (Martucelli 2002) και ως ανθρώπινης ύπαρξης και σιωπηλά, επίσης, εκφράζει την κατανόσή της για την πορεία ζωής της ερωτώμενης που εκτυλίσσεται ενώπιόν της.

Το ξετύλιγμα της ατομικής μνήμης έχει ως αφετηρία το παρόν (Halbwachs 1967: 57-58), το χρόνο διεξαγωγής της συνέντευξης, –στη περίπτωση της Γαβριέλλας το 2011– και ακολουθεί ποικίλα νήματα τα οποία κατευθύνουν την αναδόμηση του παρελθόντος. Υπάρχει ένα νήμα χρονικό, ένα κοινωνικό πλαίσιο της μνήμης κατά τον Halbwachs (Halbwachs 1975: 146-168), το οποίο δομεί την αφήγηση του παρελθόντος και το οποίο, στη συγκεκριμένη βιογραφική συνέντευξη της Γαβριέλλας, είναι γραμμικό. Είναι ένα νήμα που συνδέει, μέσω της ατομικής μνήμης, τις διαφορετικές περιόδους ζωής της με χρονική σειρά, από τη περίοδο γέννησής της μέχρι την περίοδο διεξαγωγής της συνέντευξης. Παράλληλα, το χρονικό αυτό νήμα διασταυρώνεται και διαπλέκεται μ' ένα νήμα χωρικό, –άλλο κοινωνικό πλαίσιο της μνήμης κατά τον Halbwachs (Halbwachs 1975, ό.π.) – έτσι ώστε οι ανακαλούμενες αναμνήσεις να τοποθετούνται και στο χώρο: οι «μεγάλοι» τόποι –Μολδαβία, Ουκρανία, Ελλάδα– και οι «μικροί» –χωριό, πόλη, πρωτεύουσα– είναι οι τόποι όπου έχουν διαδραματιστεί οι σκηνές του παρελθόντος που ανακαλεί η Γαβριέλλα. Και μαζί με αυτούς αναφέρει τους χώρους όπου «στεγάζονται», κάθε φορά συγκεκριμένα, οι αναμνήσεις: το πατρικό σπίτι στην Μολδαβία, τα σπίτια των εργοδοτών στην Αθήνα όπου εργάστηκε ως εσωτερική οικιακή βοηθός, πλατεία της Αθήνας όπου κοιμήθηκε μη έχοντας πού να πάει, τα σπίτια που νοίκιασε αργότερα για να ζει με τα παιδιά της κ.λπ. Ένα ακόμα νήμα δομεί την ατομική μνήμη κατά το ξετύλιγμά της. Είναι το νήμα που συνδέεται με κοινωνικές ομάδες, κοινωνικές κατηγορίες και συλλογικότητες στη ζωή των οποίων έχει συμμετάσχει ή και συμμετέχει η ερωτώμενη. Στην περίπτωση της Γαβριέλλας το νήμα της αφήγησης ξετυλίγεται κυρίως γύρω από ατομικά βιώματα στο πλαίσιο της πατρικής, της συζυγικής και αργότερα της μονογονεϊκής οικογένειας, αλλά και στο πλαίσιο ζωής των οικογενειών των

εκάστοτε εργοδοτών. Σε διάφορα σημεία της αφήγησης, όμως, το νήμα αυτό αγγίζει και την κατηγορία «άλλες γυναίκες» υπονοώντας τις μετανάστριες γενικά.

Πέραν των κοινωνικών αυτών πλαισίων που διέπουν την αναδόμηση του παρελθόντος και την αφήγησή του, υπάρχει, στην περίπτωση της Γαβριέλλας, ένα ακόμα κατευθυντήριο νήμα της ατομικής μνήμης. Είναι το νήμα της ατομικής οδύνης το οποίο εκτείνεται παράλληλα με τα προηγούμενα συνδέοντας συνειρμικά όλες τις δοκιμασίες που έχει υποστεί στην πορεία ζωής της, πριν μεταναστεύσει στην Ελλάδα και αφού εγκαταστάθηκε εδώ. Είναι το νήμα που κατευθύνει όχι μόνο την επιλογή των αναμνήσεων, αλλά και καθιστά την αφήγηση της Γαβριέλλας μια αφήγηση δοκιμασιών και αντιξοοτήτων.

1.1. Ανάκληση του παρελθόντος υπό τύπον εξομολόγησης

Στην πορεία της ζωής της η Γαβριέλλα έχει προσφύγει, μεταξύ άλλων, σε τρεις πρακτικές για να αντιμετωπίσει τις αντιξοότητες και τις δυσκολίες. Η πρώτη, κυρίως κατά τη νεανική της ηλικία, ήταν η ανάγνωση βιβλίων, ως μέσο φυγής από τη δική της πραγματικότητα ή υπέρβασής της μέσω της επαφής με άλλες πραγματικότητες –αυτές που καταγράφονται στα βιβλία– και έμμεσης βίωσής τους. Η δεύτερη πρακτική, όταν ήρθε στην Ελλάδα ως μετανάστρια, ήταν το γράψιμο ημερολογίου ως μέσο ψυχικής επιβίωσης τα πρώτα χρόνια των μεγάλων δυσκολιών προσαρμογής. Την έλλειψη οικείων προσώπων με τα οποία να μπορούσε να μοιραστεί τις σκέψεις της και τα συναισθήματά της η Γαβριέλλα υποκαθιστούσε γράφοντας σ' ένα τετράδιο. Η τρίτη πρακτική ήταν και είναι η λήθη των δυσκολιών, ως μέσο ψυχικής επιβίωσης, λόγο για τον οποίο άλλωστε σπάνια ανατρέχει στο τετράδιο.

Τι ήταν αυτό λοιπόν που οδήγησε την Γαβριέλλα να «σπάσει την σιωπή» της και να αφηγηθεί, μ' ένα τρόπο οικείο, άμεσο και καταλυτικό, σε μιαν άγνωστη –ερευνήτρια– την ιστορία της και την μεταναστευτική της διαδρομή στην Ελλάδα; Ίσως η ανάγκη να μιλήσει (Mounier 2001: 229), επιτέλους, για βιώματα που έχουν σωρευθεί μέσα της, τα οποία δεν μπορεί να καταθέσει στους οικείους –για να μην τους στενοχωρήσει– και στους ομοεθνείς –επειδή δεν τους εμπιστεύεται. Παρά το γεγονός ότι δεν υπήρχε προηγούμενη δική μας γνωριμία με την Γαβριέλλα, εκείνη εμπιστεύεται ένα ξένο πρόσωπο, ίσως λόγω της

μεγάλης ανάγκης της να μιλήσει, όπως εξηγεί η ίδια την ανταπόκρισή της στο αίτημά μας. Η αίσθηση ότι κάποιος ενδιαφέρεται για τη ζωή της και ότι προσφέρεται ως το «ευήκοον ους» (Bourdieu 1993: 907) της επιτρέπει να σκεφθεί δυνατά, να αφηγηθεί συμβάντα από τη ζωή της και να εκφράσει συναισθήματα απωθημένα, βιώματα δηλαδή που δεν είναι εύκολο να αφηγηθεί στους οικείους. «Δραπτόμενη της ευκαιρίας», μάλιστα, η Γαβριέλλα προέβη σε εξομολογήσεις και εκμυστηρεύσεις για αυτά που την πλήγωσαν, αλλά και γι' αυτά που έφερε βαρέως, ως τύψεις. Όπως η ίδια τόνισε, η συνέντευξη είχε λυτρωτικό αποτέλεσμα γιατί της έδωσε την ευκαιρία να αφηγηθεί τη ζωή της από την αρχή, συνδέοντας τις διάφορες περιόδους μεταξύ τους. Ακόμα συνέβαλε στο να έρθουν στην επιφάνεια και να απελευθερωθούν τραυματικές εμπειρίες που είχαν παραμείνει στη σιωπή. Μέσω της βιογραφικής συνέντευξης η Γαβριέλλα λυτρώθηκε από το «βάρος» του ανείπωτου, το οποίο έφερε, πολλά χρόνια τώρα, συνεπεία και των ιδιαίτερων συνθηκών προσαρμογής και ένταξης των μεταναστών που καθιστούν τη σύναψη σχέσεων εμπιστοσύνης εξαιρετικά δύσκολη. Από τη σχέση εμπιστοσύνης προς μιαν άγνωστη απορρέει η αφήγηση ζωής της Γαβριέλλας που ξετυλίγεται ακολουθώντας το νήμα της ατομικής οδύνης και αποτελεί μια ανάκληση του παρελθόντος υπό τύπον εξομολόγησης.

1.2. Μνήμες οδύνης

Το νήμα της οδύνης που έχει αισθανθεί στη διαδρομή ζωής της δομεί την μνήμη της Γαβριέλλας σε πολλά επίπεδα. Το νήμα αυτό διαπερνά το «τείχος» λήθης ή και σιωπής που έχει ορθώσει η Γαβριέλλα μέσα στο χρόνο και υποκινεί την ενεργοποίηση της μνήμης της. Μια πρώτη μνημονική μετάβαση από τη λήθη ή τη σιωπή στην ενθύμηση σημειώνεται με την παρατήρηση «είχα τόσο καιρό να θυμηθώ». Στη συνέχεια το νήμα της οδύνης (Mounier 2001: 225-227) οδηγεί τη μνήμη της στην ανάκληση δοκιμασιών, αντιξοοτήτων και ταλαιπωριών της προηγούμενης ζωής της στη Μολδαβία, αλλά και της ζωής της στην Ελλάδα, από το 1998 και μετά, συνυφασμένων με τη μνήμη τομών ζωής, όπως εκείνη τις ορίζει. Μια δεύτερη μνημονική μετάβαση από τη μνήμη γενικά στη μνήμη των δοκιμασιών σημειώνεται με την παρατήρηση «δεν θα ξεχάσω». Ακόμα το νήμα της οδύνης κατευθύνει τη μνήμη της Γαβριέλλας στην ανάκληση εμπειριών που

τη στιγμήσαν, που δοκίμασαν τα όρια της αντοχής της, εμπειριών τις οποίες ακόμα φέρει βαρέως. Έτσι μια τρίτη μνημονική μετάβαση από τη μνήμη των δοκιμασιών γενικά στη μνήμη των «κορυφαίων» δοκιμασιών σημειώνεται με την παρατήρηση «δεν θα ξεχάσω ποτέ». Πρόκειται για μνήμες οριακών εμπειριών, τη μνήμη της «μαύρης περιόδου» απασχόλησής της ως εσωτερικής οικιακής βοηθού, όπως η ίδια την αποκάλυψε. Είναι η στιγμή της διασταύρωσης της ατομικής οδύνης με την οδύνη των άλλων, των Ελλήνων εργοδοτών. Η τρίτη αυτή μετάβαση αποτέλεσε και το έναυσμα για να γεννηθεί η ιδέα ότι υπάρχει κάποιο τίμημα που η Γαβριέλλα –και ενδεχομένως και άλλες μετανάστριες– καταβάλλουν για να ενταχθούν στην αγορά εργασίας. Το τίμημα αυτό είναι τίμημα που υποφώσκει στην καθημερινότητα της απασχόλησης των εσωτερικών οικιακών βοηθών και συνδέεται με την οδύνη των άλλων –των εργοδοτών– και με σοβαρά γεγονότα του κύκλου οικογενειακής ζωής τους, όπως η αρρώστια και ο θάνατος. Είναι το τίμημα του οποίου τη μνήμη, δέκα χρόνια μετά, φέρει ακόμα ζωντανή μέσα της η Γαβριέλλα και αυτό για το οποίο έχει ακόμα την ανάγκη να προβεί σε εξομολόγηση και εκμυστήρευση.

Συνολικά, στην πορεία ζωής της η Γαβριέλλα έχει σωρεύσει οδύνες και ανάλογα τιμήματα, πολλά από τα οποία φέρει ως «αποσκευές» ή φορτία από την χώρα προέλευσης. Παράλληλα, από τη διαδικασία ένταξής της στην ελληνική κοινωνία έχει σωρεύσει νέες οδύνες και νέα τιμήματα.

1.2.1. Οδύνες-φορτία από τη χώρα προέλευσης

Η Γαβριέλλα γεννήθηκε σε μια φτωχή περιοχή της Μολδαβίας και έμεινε ορφανή σε ηλικία 15 ετών. Παραιτούμενη από το όνειρό της να γίνει δημοσιογράφος, σπουδάζει λογίστρια σε τεχνική σχολή και παράλληλα εργάζεται για να στηρίξει τις σπουδές των δύο μικρότερων αδερφών της. Παντρεύεται σε ηλικία 20 ετών, αποκτά δύο παιδιά και εργάζεται ως λογίστρια. Μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και τη χαοτική κατάσταση που διαμορφώνεται στην Μολδαβία, η Γαβριέλλα απολύεται. Λόγω των δυσκολιών να βρει απασχόληση αλλά και των προβλημάτων που αναδύονται στο γάμο της, αποφασίζει το 1998 να μεταναστεύσει στην Ελλάδα μόνη και εισέρχεται στη χώρα με τουριστική βίζα.

Η οδύνη της φτώχειας, της ορφάνιας, της ματαίωσης των ονείρων της διασταυρώνεται με την οδύνη της διάλυσης του γάμου της, της ανεργίας και των δύσκολων και χαοτικών συνθηκών διαβίωσης και επιβίωσης στην χώρα της. Με αυτές τις οδύνες ως φορτία από το παρελθόν της στη χώρα προέλευσης (Sayad 2007: 3) –φορτία τα οποία βαραίνουν την μνήμη της και στο παρόν, βιώματα που «δεν ξεχνάει» και «δεν θα ξεχάσει» – η Γαβριέλλα έρχεται στην Ελλάδα το 1998 για να διαγράψει νέα πορεία ζωής. Σ' αυτές τις οδύνες προστίθενται κυρίως η οδύνη του αποχωρισμού από τα παιδιά της, αλλά και η οδύνη από την εκμετάλλευση των τουριστικών γραφείων και η οδύνη της αβεβαιότητας για το μέλλον, καθώς και ο φόβος για το άγνωστο.

1.2.2. Οδύνες από την απασχόληση στον οικιακό τομέα

Μέσω γραφείου εύρεσης εργασίας η Γαβριέλλα εισέρχεται στην άτυπη αγορά εργασίας του οικιακού τομέα ως εσωτερική οικιακή βοηθός απασχολούμενη με φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων. Λόγω των δυσκολιών προσαρμογής που αντιμετωπίζει, αλλά και των ψυχολογικών της προβλημάτων –κυρίως της νοσταλγίας των παιδιών της–, αλλάζει συχνά εργοδότες. Αποφασίζει να επιστρέψει στην Μολδαβία για εγκατάσταση. Σύντομα, όμως, λόγω των εκεί συνθηκών και των προβλημάτων στο γάμο της, επαναμεταναστεύει συνοδευόμενη από τα δύο ανήλικα παιδιά της. Στη δεύτερη αυτή περίοδο εργάζεται ως εξωτερική οικιακή βοηθός και αντιμετωπίζει σοβαρές δυσκολίες προσαρμογής του πρώτου της παιδιού –αγοριού εφηβικής ηλικίας– στο ελληνικό σχολείο. Το παιδί αυτό τελικώς επιστρέφει στη Μολδαβία συνοδευόμενο από την Γαβριέλλα. Στη διάρκεια αυτού του ταξιδιού, λίγο πριν την οριστική διάλυση του γάμου της, η Γαβριέλλα μένει έγκυος. Επιστρέφει στην Ελλάδα, όπου συνεχίζει να εργάζεται ως εξωτερική οικιακή βοηθός προκειμένου να συντηρήσει τα δύο παιδιά που ζουν μαζί της, το κορίτσι σχολικής ηλικίας και λίγο αργότερα και το νεογέννητο μωρό. Μετά από μακρές και επίπονες προσπάθειες η Γαβριέλλα επιτυγχάνει άδεια εισόδου στην Ελλάδα του πρώτου της παιδιού, το οποίο εγκαταλείπει τις σπουδές του στην Μολδαβία, ζει πλέον με τη μητέρα του και τις δύο αδελφές, και εργάζεται παράνομα. Λόγω της κρίσης, μετά το 2009, η Γαβριέλλα μένει άνεργη και συντηρείται από τα δύο μεγαλύτερα παιδιά που

έχουν ευκαιριακές απασχολήσεις. Συντελείται κατ' αυτό τον τρόπο μιά αντιστροφή του γονικού της ρόλου.

Η είσοδος της Γαβριέλλας στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα ως εσωτερικής οικιακής βοηθού συνοδεύεται από νέες οδύνες. Η οδύνη του αποχωρισμού από τα παιδιά της διασταυρώνεται με νέες οδύνες, την οδύνη να φροντίζει τα παιδιά του εργοδότη αντί τα δικά της (Ζάχου και Καλεράντε 2008: 103-108), την οδύνη της προσαρμογής και της έλλειψης επικοινωνίας λόγω του γλωσσικού κωλύματος, την οδύνη της ρήξης των συναισθηματικών δεσμών με εργοδότες και του βίαιου αποχωρισμού απ' αυτούς, την οδύνη της εκμετάλλευσης από γραφεία εύρεσης απασχόλησης, αλλά και από άλλες μετανάστριες –διαμεσολαβήτριες στην εύρεση απασχόλησης. Ακόμα η οδύνη της αβεβαιότητας για το μέλλον ενισχύεται από την αβεβαιότητα των όρων απασχόλησης στην άτυπη αγορά εργασίας (απότομη αλλαγή των όρων εργασίας, αβεβαιότητα ως προς την πληρωμή κ.λπ.). Αργότερα, επίσης, οι οδύνες της Γαβριέλλας ως εξωτερικής οικιακής βοηθού αλλά και γυναίκας μόνης με δύο μικρά παιδιά εν μέρει διαφοροποιούνται. Την οδύνη του αποχωρισμού από τα παιδιά της διαδέχεται η οδύνη της επιβίωσης και της αβεβαιότητας, η οποία διασταυρώνεται με την οδύνη της φτώχειας λόγω υποαπασχόλησης ή ανεργίας. Στις παλαιές οδύνες προστίθενται η οδύνη της ξένης που ζει σε απομόνωση, της άνεργης μέσης ηλικίας που δεν βλέπει μέλλον ούτε στην άτυπη αγορά εργασίας, της μόνης, εργαζόμενης γυναίκας που αισθάνεται παντελώς απαξιωμένη. Η οδύνη της επαυξάνεται από το ότι βιώνει το επάγγελμα «οικιακή βοηθός» ως στίγμα για την ίδια, αλλά και για την μελλοντική ένταξη των παιδιών της στην ελληνική κοινωνία, γιατί «δεν το θεωρεί δουλειά», «είναι η δουλειά που κάνει και στο σπίτι», με μόνη διαφορά ότι «πληρώνεται».

Με αυτές τις νέες οδύνες περί την ένταξή της στην ελληνική κοινωνία –ως προστιθέμενα φορτία σε παλαιά και προϋπάρχοντα που «δεν θα ξεχάσει» – η Γαβριέλλα καλείται να επιβιώσει εν μέσω κρίσης, σε μια εποχή κατά την οποία ακόμα και η άτυπη αγορά εργασίας του οικιακού τομέα, έχοντας πληγεί από τις επιπτώσεις της κρίσης προσφέρει πολύ λιγότερες ευκαιρίες απασχόλησης σε μετανάστριες.

1.2.3. Οδύνες από την «μαύρη περίοδο» απασχόλησης στον οικιακό τομέα

Η «μαύρη περίοδος» είναι η περίοδος κορυφαίας οδύνης της Γαβριέλλας από τη διαδρομή της στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα ως εσωτερικής οικιακής βοηθού. Είναι περίοδος βαθειά χαραγμένη στη μνήμη της την οποία η ίδια ανακαλεί λέγοντας «ποτέ δεν θα ξεχάσω».

Μετά την ξαφνική αναχώρησή της από το τρίτο σπίτι όπου δούλευε, η Γαβριέλλα βρίσκεται στο δρόμο, χωρίς χρήματα, σε άσχημη ψυχολογική κατάσταση, εν αναμονή μιας δουλειάς που θα της επιτρέψει να μαζέψει χρήματα για να επιστρέψει στην Μολδαβία. Μέσω δικτύου μεταναστριών –όπου η βοήθεια είναι εγχρήματη– βρίσκει δουλειά ως εσωτερική οικιακή βοηθός σ' ένα τέταρτο σπίτι. Εργασία της ήταν, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η φροντίδα δύο μικρών παιδιών των οποίων η μητέρα ήταν βαρεια άρρωστη και, στη συνέχεια, πέθανε. Τα μικρά παιδιά αποκτούν συναισθηματικούς δεσμούς με την Γαβριέλλα και προσκολλώνται σ' αυτήν, αλλά και η ίδια «δένεται μαζί τους, όπως και με όλους τους ανθρώπους που δούλευε». Παράλληλα, βιώνει το κλίμα της αρρώστιας της εργοδότης και του πένθους λόγω του θανάτου της, καθώς και τις ψυχολογικές επιπτώσεις αυτών των καταστάσεων στα μικρά αυτά παιδιά. Μην αντέχοντας, μετά από κάποιες απόπειρες να φύγει, τελικά, λέγοντας ένα ψέμα, φεύγει.

Η Γαβριέλλα σωρεύει νέες οδύνες που υποφώσκουν στην καθημερινότητα της απασχόλησης υπό τις δραματικές συνθήκες που επικρατούν στο τέταρτο αυτό σπίτι. Η «μαύρη περίοδος» τέμνεται σε δύο επιμέρους περιόδους, αυτή της ασθένειας και αυτή του πένθους, κατά τις οποίες και οι οδύνες της διαφοροποιούνται.

Η περίοδος ασθένειας της εργοδότης

Η Γαβριέλλα αναλαμβάνει τη φροντίδα δύο μικρών παιδιών προσχολικής ηλικίας, στο τέταρτο σπίτι, ενώ η μητέρα είναι ήδη σοβαρά άρρωστη και απύσχα μη γνωρίζοντας τι ακριβώς συμβαίνει. Οι νέες οδύνες της Γαβριέλλας απορρέουν από την αβεβαιότητα που νοιώθει ως προς τον τρόπο χειρισμού των καταστάσεων όταν η εργοδότης είναι απύσχα και όταν η ίδια στερείται ενημέρωσης για την κατάσταση, την ίδια στιγμή που καλείται να την αντιμετωπίσει. Αναλαμβάνοντας τη φροντίδα δύο μικρών παιδιών και υποκαθιστώντας, κατά κάποιο

τρόπο, την απύσχα μπιτέρα τους αισθάνεται οδύνη για τη δεινή θέση των μικρών αυτών παιδιών και, παράλληλα, οδύνη για την δική της απουσία από τα δικά της παιδιά. Η μεγάλη συναισθηματική φόρτιση και η βαρεία ατμόσφαιρα του περιβάλλοντος της ασθενούς εργοδότριας προκαλούν στην Γαβριέλλα επιπρόσθετη οδύνη άμεσα συνυφασμένη με αυτή των εργοδοτών της.

Κατά την περίοδο ασθένειας της εργοδότριας οι οδύνες της Γαβριέλλας όχι μόνον επαυξάνονται, αλλά και διασταυρώνονται με αυτή των εργοδοτών, αλλά και των μικρών παιδιών τους. Παλαιές και νέες οδύνες συνθέτουν ένα «δυσβάστακτο φορτίο» το οποίο ενυπάρχει στην καθημερινότητα της απασχόλησής της στο τέταρτο σπίτι, φορτίο το οποίο καλείται η Γαβριέλλα να διαχειριστεί με όρους αντοχής για να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις φροντίδας που έχει αναλάβει. Παράλληλα, καλείται τη συνήθη συναισθηματική κατάθεση που συνοδεύει τις υπηρεσίες φροντίδας να την επαυξήσει προσφέροντας στα μικρά αυτά παιδιά συναισθήματα που υποκαθιστούν τα μητρικά συναισθήματα και προσιδιάζουν σ' ένα ρόλο υποκατάστατης μητέρας.

Η περίοδος πένθους λόγω θανάτου της εργοδότριας

Η Γαβριέλλα συνεχίζει την φροντίδα των δύο μικρών παιδιών προσχολικής ηλικίας και μετά το θάνατο της μητέρας τους. Οι προηγούμενες οδύνες της εντείνονται όταν το ένα από τα μικρά παιδιά την αποκαλεί «μαμά» κι όταν το άλλο την βλέπει ως τη νέα γυναίκα του πατέρα του. Η οδύνη των μικρών παιδιών, οδύνη αποστερήσης, διασταυρώνεται με τη δική της οδύνη που πηγάζει από την αποστερήση των δικών της παιδιών. Παράλληλα βιώνει το πένθος της οικογένειας και του συζύγου ο οποίος, όντας σε «διάλυση», δεν είναι σε θέση να παίξει το ρόλο του εργοδότη. Οι οδύνες της Γαβριέλλας διασταυρώνονται με τις οδύνες του εργοδότη, επαυξάνοντας το «συναισθηματικό» φορτίο το οποίο καλείται εκείνη να διαχειριστεί στην καθημερινότητα της απασχόλησής της στον οικιακό τομέα με όρους αντοχής, αλλά και συμπόνοιας.

Κατά την περίοδο του πένθους η Γαβριέλλα όχι μόνο παρέχει φροντίδα στα μικρά παιδιά που έχασαν την μητέρα τους, αλλά, περιβάλλοντάς τα με συναισθήματα μητρικά, λειτουργεί ως υποκατάστατη μητέρα «αναπληρώνοντας» το κενό της απουσίας της πραγματικής μητέρας, την ίδια στιγμή που η ίδια, ως μητέρα, είναι εκ των πραγμάτων απύ-

σα από τη φροντίδα των δικών της παιδιών. Λειτουργεί, επίσης, ως υποκατάστατη νοικοκυρά του σπιτιού αναπληρώνοντας και πάλι το κενό της απουσίας της πραγματικής νοικοκυράς. Παράλληλα βρίσκεται αντιμέτωπη με την ανθρώπινη οδύνη των εργοδοτών –συζύγου και μικρών παιδιών–, οδύνη η οποία όχι μόνο διασταυρώνεται με τις δικές της οδύνες, παλαιές και νέες, αλλά και επιζητεί δικά της συναισθήματα συμπόνοιας, συμπαραστάσης και ψυχικής υποστήριξης προς τους «οικείους» αυτούς ξένους.

Η απόπειρα φυγής και η φυγή

Υπό την πίεση του μεγάλου συναισθηματικού φορτίου οδύνης που συνεπαγόταν η απασχόλησή της στο τέταρτο σπίτι η Γαβριέλλα αναζητούσε φυγή, από τη μια πλευρά, έχοντας τύψεις και ενοχές λόγω του συναισθηματικού δεσμού της με τα μικρά παιδιά και, από την άλλη, νοσταλγώντας τα δικά της παιδιά. Η πρώτη απόπειρα φυγής, μέσω αντικατάστασής της με μια άλλη μετανάστρια, δεν ευοδώθηκε και η παραμονή της στο σπίτι αυτό μέσα στο ίδιο κλίμα παρατάθηκε. Παρά τη δυσκολία αποχωρισμού από τα μικρά παιδιά η φυγή της ευοδώθηκε αργότερα, λέγοντας ένα ψέμα το οποίο ακόμα και σήμερα την βαραίνει. Όπως βαραίνει ακόμα τη μνήμη της η σκηνή του αποχωρισμού από τα παιδιά –σκηνή που παραμένει ανεξίτηλη–, τα παιδιά κολλημένα στο τζάμι του παραθύρου να την βλέπουν να φεύγει και να την ικετεύουν να μην φύγει.

Καταθέτοντας τα βαριά αυτά φορτία οδύνης στην αφήγησή της και σε μας –το ευήκοον ους– η Γαβριέλλα εξομολογήθηκε, μεταξύ άλλων, βάσανα που φέρει ακόμα από τη «μαύρη περίοδο» απασχόλησης στον οικιακό τομέα και από τη φυγή της. Το νήμα της οδύνης, το οποίο συνέδεσε διαφορετικές εποχές της ζωής της στην Μολδαβία και στην Ελλάδα, είχε ως απόληξη την αποφόρτιση, την απελευθέρωσή της και τη λύτρωση από βαριά φορτία οδύνης τα οποία σώρευσε καθ' όλη την διάρκεια της διαδρομής της. Το λυτρωτικό αυτό αποτέλεσμα της συνέντευξης ήταν τόσο καθοριστικό για την Γαβριέλλα ώστε να δηλώσει ότι δεν την ενδιέφερε ο τρόπος που θα χρησιμοποιούσαμε, στη συνέχεια, το περιεχόμενο της συνέντευξης. Αφού μας εμπιστεύθηκε τις μνήμες αυτές οδύνης, ήταν σαν να τις αποχωρίστηκε.

2. Η νοπτική διαδρομή της ερευνήτριας. Από την ατομική οδύνη στην ένταξη στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα

Η βιογραφική συνέντευξη είναι αφορμή για το ξετύλιγμα μιας αφήγησης της ερωτώμενης, αλλά και για την έναρξη μιας νοπτικής διαδρομής σύμφυτης με την ερευνητική εργασία. Η ανάγνωσή της από την ερευνήτρια συντελείται σε χρόνο μεταγενέστερο της διεξαγωγής της, όταν αρχίζουν να ξεθωριάζουν τα ίχνη της ανθρώπινης αλληλόδρασης. Ξετυλίγοντας δικά της νήματα η ερευνήτρια (Bourdieu 1993: 909-912) –και συνήθως αφήνοντας στο περιθώριο της εργασίας της τα δικά της συναισθήματα και τη δική της οδύνη– επιλέγει να διαγράψει μια διαδρομή νοπτική, μοναχική πλέον, μακριά από την ερωτώμενη, η οποία έχει ως αφετηρία το κείμενο της συνέντευξης, αξιοποιώντας το επιλεκτικά, κατά το δοκούν, με βάση τον ερευνητικό στόχο. Στην περίπτωση της συνέντευξης της Γαβριέλλας το νήμα που ξετυλίξαμε για να διανύσουμε μια δική μας νοπτική διαδρομή είχε ως σημείο εκκίνησης την ατομική οδύνη της Γαβριέλλας –και μάλιστα την οδύνη που βίωσε κατά την «μαύρη περίοδο» απασχόλησής της ως εσωτερικής οικιακής βοηθού– και ως απόληξη τη σχέση της ατομικής αυτής οδύνης με την ένταξή της Γαβριέλλας στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα, με ενδιάμεσα στάδια διαδρομής την επιλογή του θέματος και τη θεώρηση της ατομικής οδύνης υπό το πρίσμα ενός τιμήματος.

2.1. Η επιλογή του θέματος

Εν ώρα ερευνητικής εργασίας, στο πλαίσιο μιας βιογραφικής συνέντευξης, από την κυρίαρχη θέση του επιστήμονα, η ερευνήτρια συμμετέχει στο ξετύλιγμα της ατομικής μνήμης της ερωτώμενης, κατανοεί, ενδεχομένως συγκινείται ή και συμπάσχει, ενώ παράλληλα αναλαμβάνει την ευθύνη για το μελλοντικό τρόπο χειρισμού της αφήγησης ζωής και του περιεχομένου της. Στην περίπτωση της Γαβριέλλας αυτό το οποίο κατατέθηκε σε μας, στη διάρκεια της συνέντευξης, ήταν οδύνη, η οδύνη μιας μετανάστριας ως ένα ανεπίδοτο μήνυμα το οποίο ζητούσε παραλήπτη. Σίγουρα η ίδια η διαδικασία της συνέντευξης και το ευήκοον ους της ερευνήτριας πρόσφεραν στη μέχρι τότε άρατη Γαβριέλλα ένα είδος συμβολικής κοινωνικής αναγνώρισης προσδίδο-

ντας αξία στη ζωή της και στην δύσκολη μεταναστευτική της διαδρομή. Δεν είναι τυχαίος ο εξομολογητικός χαρακτήρας της αφήγησης, ούτε και το αίσθημα λύτρωσης που νοιώθει η Γαβριέλλα μετά την ολοκλήρωση αυτής της διαδικασίας. Από αυτή την άποψη η Γαβριέλλα έχει ήδη –πριν την λήξη της έρευνας– «καρπωθεί» κάποιο κοινωνικό και ψυχολογικό όφελος. Ωστόσο, η κατατεθειμένη σε μας οδύνη της Γαβριέλλας εμπεριείχε μίαν «άρρητη εντολή» ή «ηθική οφειλή» δικαίωσης.

Η έντονη και συναισθηματικά φορτισμένη αφήγηση της Γαβριέλλας για την «μαύρη περίοδο» απασχόλησης στον οικιακό τομέα και τη διασταύρωση της οδύνης της με αυτή των εργοδοτών έστρεψαν την προσοχή μας στην άλλη –τη συναισθηματική– διάσταση των συνθηκών εργασίας στον οικιακό τομέα, ιδιαίτερα μάλιστα στην περίπτωση των εσωτερικών οικιακών βοηθών που φροντίζουν αρρώστους ή των οποίων οι εργοδότες αντιμετωπίζουν δραματικές καταστάσεις. Έτσι η δική μας πρόσληψη της «οφειλής» μας απέναντι στην Γαβριέλλα ήταν να καταστήσουμε ορατή την οδύνη της εν ώρα εργασίας, αυτή την αθέατη διάσταση των συνθηκών εργασίας στην ιδιότυπη αγορά του οικιακού τομέα και να την «εντάξουμε» στην συζήτηση περί απασχόλησης των μεταναστριών και περί ένταξής τους στην αγορά εργασίας. Η ίδια η επιλογή του θέματος ενείχε μια έμμεση δικαίωση της Γαβριέλλας ως κοινωνικού υποκειμένου.

2.2. Από την οδύνη στο τίμημα

Κατά τη μαύρη περίοδο απασχόλησης της οι οδύνες της Γαβριέλλας εν ώρα εργασίας, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ήταν πολλαπλές λόγω των δραματικών καταστάσεων που αντιμετώπιζαν οι εργοδότες. Η ίδια καλείται να διαχειριστεί όχι μόνο δικές της οδύνες, αλλά και αυτές των εργοδοτών, οδύνες σύμφυτες με τη συντριβή, τη φθορά, τον ψυχικό μαρασμό και την απόγνωση. Μάλιστα, υπερβαίνοντας την οδύνη της, από την απουσία των δικών της παιδιών, μαζί με την πρακτική φροντίδα, προσφέρει στα μικρά παιδιά των εργοδοτών μπητρικά συναισθήματα.

Εάν θεωρήσουμε την ατομική οδύνη της Γαβριέλλας με όρους τιμήματος, δηλαδή κόστους κοινωνικού και ψυχολογικού, γεννάται καταρχήν το ερώτημα αν και πώς μπορεί να υπολογιστεί αυτό το κόστος.

Η οδύνη της Γαβριέλλας, εκτός των άλλων, συμπυκνώνει οδύνες – φορτία από τη χώρα προέλευσης και λοιπές οδύνες από την εργασιακή της πορεία και εμπειρία στον οικιακό τομέα. Όμως, τόσο ποσοτικά, όσο και ποιοτικά είναι δύσκολο να αποτιμηθεί αυτή η οδύνη με όρους κόστους. Επιπλέον, οι αφετηρίες αυτής της οδύνης που δείχνουν να είναι ψυχολογικές στην πραγματικότητα θα πρέπει να αναζητηθούν σε κοινωνικούς και οικονομικούς μετασχηματισμούς, οι οποίοι συντελέστηκαν, αφενός, στη χώρα προέλευσης και προκάλεσαν μεταναστευτικά ρεύματα προς την Ελλάδα και, αφετέρου, στη χώρα υποδοχής και διαμόρφωσαν νέες αγορές εργασίας και νέους όρους απασχόλησης. Για το λόγο αυτό, η υφή της οδύνης που φέρει η Γαβριέλλα κάθε άλλο παρά μπορεί να θεωρηθεί αμιγώς ψυχολογική, να αποκοπεί δηλαδή από το σύνθετο πλέγμα κοινωνικών παραγόντων που την καθιστούν, πρωταρχικά, βαθειά κοινωνική.

Είναι δύσκολο να ξεφυρευθούν οι όροι που θα επέτρεπαν την αποτίμηση της οδύνης της Γαβριέλλας με όρους τιμήματος. Γεγονός παραμένει ότι η οδύνη αυτή ενυπάρχει στις συνθήκες απασχόλησής της κατά τη «μαύρη περίοδο» και ότι «καταβάλλεται», τρόπον τινά, αθόρυβα, άρρητα και καθημερινά, παράλληλα με την παροχή υπηρεσιών φροντίδας στα μικρά παιδιά και με τα μητρικά συναισθήματα απέναντί τους.

2.3. Η οδύνη ως τίμημα ένταξης στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα

Οι πολλαπλές οδύνες τις οποίες βιώνει εν ώρα εργασίας η Γαβριέλλα ως εσωτερική οικιακή βοηθός θεωρούμε ότι συνθέτουν ένα είδος τιμήματος το οποίο καταβάλλει έναντι της ένταξής της στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα. Κατά τη «μαύρη περίοδο» απασχόλησης, τότε που εργάστηκε ως εσωτερική οικιακή βοηθός υπό δραματικές συνθήκες, όπως ήδη περιγράψαμε, έναντι του μισθού της η Γαβριέλλα κατέβαλε όχι μόνον υπηρεσίες φροντίδας αλλά και ένα ιδιότυπο τίμημα οδύνης (Delp et al. 2010: 928) ανυπολόγιστης αξίας και μη μετρήσιμου κόστους. Πρόκειται για τίμημα που απορρέει από την εγγύτητα των σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ εργοδότη και εργαζόμενου όταν οι υπηρεσίες φροντίδας παρέχονται στον ιδιωτικό χώρο του εργοδότη, εγγύτητα που χρήζει τον εργαζόμενο οιοσδήποτε «μέλος» της

οικογένειας, το οποίο καλείται να αναλάβει ή να μοιραστεί το συναισθηματικό φορτίο των δραματικών συνθηκών ζωής της οικογένειας του εργοδότη. Η Γαβριέλλα κατέβαλε, τότε, σιωπηρά το βαρύ αυτό τίμημα –του οποίου το βάρος έχει εγχαραχθεί στη μνήμη της ανεξίτηλα–, έστω κι αν η καταβολή του την κατέβαλε ψυχικά και δοκίμασε την αντοχή της, υποθέτουμε ως αντίτιμο για την «κατοχή» μιας θέσης εργασίας· για να παραμείνει στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα, λόγω ανάγκης, με το φάσμα της φτώχειας και της αβεβαιότητας να πλανάται απειλητικά και να επαναφέρει στην μνήμη της προηγούμενες μνήμες οδύνης –φορτία από την χώρα προέλευσης.

Η περίπτωση της Γαβριέλλας ήταν η αφορμή για να σκεφτούμε ότι οι πρακτικές δεξιότητες που απαιτούνται για την παροχή φροντίδας σε παιδιά και ηλικιωμένους στον οικιακό τομέα συνοδεύονται και από άλλες «δεξιότητες» μη ορατές, μη μετρήσιμες, οι οποίες είναι, όμως, καθοριστικές για την πορεία της ένταξης των εσωτερικών οικιακών βοηθών στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα. Οι «άλλες» αυτές δεξιότητες, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για δύσκολες καταστάσεις του κύκλου ζωής των εργοδοτών, σχετίζονται με τη διαχείριση της οδύνης, της ατομικής οδύνης των εσωτερικών οικιακών βοηθών (Ζάχου και Καλεράντε 2008: 108) η οποία διασταυρώνεται με την οδύνη των εργοδοτών. Συναρτώνται ακόμα με συναισθηματική κατάθεση που συνοδεύει και πλαισιώνει την παροχή υπηρεσιών φροντίδας και δημιουργεί συναισθηματικούς δεσμούς ανάμεσα στην εργαζόμενη και κυρίως το μέλος της οικογένειας το οποίο φροντίζει (Doyle και Timonen 2009: 342), κατάθεση η οποία αγγίζει τη δική της οδύνη ως απύσας από τη δική της οικογένεια (απύσας συζύγου, μητέρας, κόρης) και της επιτρέπει να υποκαθιστά, με επιτυχία, το απόν, κατά περίπτωση, μέλος της οικογένειας στον αντίστοιχο ρόλο του (απύσα σύζυγο, μητέρα, κόρη). Με τις πρόσθετες, άρρητες, υπονοούμενες, αλλά και συνεκτιμώμενες αυτές «δεξιότητες» οι εργαζόμενες ως εσωτερικές οικιακές βοηθοί υποθέτουμε ότι όχι μόνον διατηρούν μια υπάρχουσα θέση στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα, αλλά και «επενδύουν» σε μελλοντικές, εφόσον οι «καλές συστάσεις» για αυτές τις άλλες δεξιότητες που διαθέτουν αποτελούν το «διαβατήριο» για να προσβλέπουν σε νέες πιθανότητες απασχόλησης στον οικιακό τομέα. Έτσι, μέσω της νοπτικής διαδρομής που διανύσαμε με αφετηρία τις μνήμες οδύνης της «μαύρης περιόδου» απασχόλησης της Γαβριέλλας

στον οικιακό τομέα, επιχειρήσαμε να συνδέσουμε την ατομική οδύνη των εσωτερικών οικιακών βοηθών που εργάζονται υπό δύσκολες συνθήκες με την αγορά εργασίας. Θεωρώντας την ως άδηλο τίμημα της ένταξης των εσωτερικών οικιακών βοηθών στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα³ αποπειραθήκαμε να την «εντάξουμε» και στους άδηλους και άρρητους όρους που καθορίζουν την απόκτηση και την διατήρηση μιας θέσης εργασίας στον τομέα αυτό (Doyle και Timonen 2009: 344). Μέσω του θέματος που επιλέξαμε επιχειρήσαμε να καταστήσουμε ορατό ότι η παροχή υπηρεσιών φροντίδας, υπό δύσκολες συνθήκες, είναι σύμφυτη με συναισθηματική κατάθεση (Doyle και Timonen 2009: 338) από πλευράς των εσωτερικών οικιακών βοηθών και με τη διαχείριση οδύνης, της δικής τους και αυτής των εργοδοτών· και ότι, εν τέλει, η «συναισθηματική» αυτή δεξιότητα, συνυφασμένη με το «προσόν της αντοχής» αποτελεί βασικό επαγγελματικό προσόν ή εφόδιο –άτυπα πιστοποιούμενο– και κυρίως άδηλο όρο παραμονής στην ιδιότυπη αγορά εργασίας του οικιακού τομέα.

Καταληκτικές σκέψεις

Μια βιογραφική συνέντευξη συμπυκνώνει πολλές τροχιές ζωής όχι μόνον γιατί αναφέρεται στις ζωές ανθρώπων με τους οποίους έχει ζήσει η αφηγήτρια, αλλά και γιατί καθρεφτίζει ζωές ανθρώπων που έχουν διανύσει αντίστοιχες τροχιές. Σε μια τέτοια συνέντευξη αντανakλώνται κοινωνικές διαδρομές, εφόσον η αφηγήτρια είναι μέλος κοινωνικών ομάδων, συμμετέχει σε συλλογικές διαδικασίες, συνάπτει κοινωνικές σχέσεις, αλλά και φέρει κοινωνικές αξίες και πρότυπα. Έτσι στη συνέντευξη της Γαβριέλλας προβάλλονται σε μεγέθυνση, ενδεχομένως αποσπασματικά, όψεις των προϋποθέσεων, όρων και διαδικασιών με τις οποίες οι μετανάστριες εσωτερικές οικιακές βοηθοί, οι απασχολούμενες στην φροντίδα, εντάσσονται ή και παραμένουν ενταγμένες στην ιδιότυπη αγορά εργασίας του οικιακού τομέα. Στη συνέντευξη αυτή αναδεικνύεται, επιπλέον, το ιδιαίτερο τμήμα που

3. Υπό άλλο πρίσμα το τίμημα αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι καταβάλλεται ως «λύτρο» για τη φαντασιακή υποκατάσταση των στενών οικογενειακών σχέσεων με πρόσωπα του οικογενειακού περιβάλλοντος που βρίσκονται στη χώρα προέλευσης.

καταβάλλουν οι εσωτερικές οικιακές βοηθοί εν ώρα εργασίας βιώνοντας, παράλληλα με τη δική τους, την οδύνη των εργοδοτών τους. Στο πρόσωπο της Γαβριέλλας –όπως σ' ένα πίνακα ζωγραφικής ή σ' ένα μυθιστόρημα– παίρνουν σάρκα και οστά και αποκτούν πρόσωπο (Ehrenreich, Russell-Hochschild 2004: 13) και άλλες μετανάστριες (Sayad 1999: 257-259), αλλά και υποστασιοποιούνται, αντίστοιχα, μη ορατά τιμήματα που αυτές καταβάλλουν εν ώρα εργασίας.

Η αγορά εργασίας του οικιακού τομέα, απαιτεί, ως φαίνεται, μαζί με την καταβολή τιμήματος, κι έναν άλλον άδηλο όρο, τον όρο της αντοχής (Doyle, Timonen 2009: 347 και Russell-Hochschild 1979). Κάποιες από τις μετανάστριες κοινωνικοποιημένες, ως γυναίκες, στην υποταγή, στην προσφορά και στην καταβολή τιμημάτων στο πλαίσιο των σχέσεων φύλου και γενεών έχουν ήδη «εκπαιδευθεί» να αντέχουν· όπως, επίσης, κάποιες από αυτές κοινωνικοποιημένες στη φτώχεια, στη στέρψη και στις επιταγές της ανάγκης έχουν ήδη «εκπαιδευθεί» να αποδέχονται ρητούς και άρηπτους όρους απασχόλησης στον οικιακό τομέα. Υποκαθιστούν στα σπίτια των Ελλήνων εργοδοτών απόντες οικείους (Doyle, Timonen 2009: 345, Karner 1998: 78-80), αναπτύσσουν συναισθηματικούς δεσμούς με τα φροντιζόμενα πρόσωπα και, σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα, τα συνεπικουρούν και τα συνοδεύουν σε όλα τα στάδια ασθένειάς τους, μέχρι το θάνατο. Μέσω της συναισθηματικής συμμετοχής και του ψυχικού τιμήματος που καταβάλλουν εν ώρα εργασίας αναπληρώνουν «επιτυχώς» τα κενά που δημιουργούνται στην επιβίωση και αναπαραγωγή των ελληνικών οικογενειών, είτε από την έλλειψη, είτε από την απουσία συγγενών που μπορούν να φροντίσουν παιδιά και ηλικιωμένους. Οι μετανάστριες αυτές όσο περισσότερο εμπλέκονται συναισθηματικά, τόσο περισσότερο φαίνεται να εδραιώνουν τη θέση τους στο οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον των φροντιζόμενων ως «οιονεί μελών» της οικογένειας (Karner 1998: 70-72), αλλά και τη θέση τους στην αγορά εργασίας αποκτώντας «καλές» συστάσεις. Ο συνδυασμός αντοχής και καταβολής, κάθε φορά, του αναγκαίου ψυχικού τιμήματος είναι προϋπόθεση για να ανταποκρίνονται με επιτυχία σε άρηπτους, αλλά βασικούς όρους απασχόλησης στον οικιακό τομέα που απορρέουν από την εγγύτητα της απασχόλησής τους με την ιδιωτική ζωή των εργοδοτών. Ο συνδυασμός αυτός γεννά, επιπλέον «δεξιότητες» που υποβοηθούν, διευκολύνουν και υποστηρίζουν την ένταξη των εσωτερικών

οικιακών βοηθών στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα με την έννοια ότι συμβάλλουν στην παράταση της παραμονής τους στην αγορά αυτή, ιδιαίτερα, μάλιστα, σε μια εποχή κατά την οποία η μείωση των εισοδημάτων συρρικνώνει και τις θέσεις εργασίας στον οικιακό τομέα (Μπαλούρδος 2012: 33-50, European Women's Lobby 2012: 8-12)

Η θεώρηση της ατομικής οδύνης των μεταναστριών υπό το πρίσμα της ένταξής τους στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα δεν περιορίστηκε, όπως έχει διαφανεί, στην ανάδειξη του ψυχικού παράγοντα, ούτε σε ψυχολογική προσέγγιση της ατομικής οδύνης. Ανιχνεύοντας ψυχικές και συναισθηματικές όψεις της απασχόλησης των εσωτερικών οικιακών βοηθών που συνθέτουν το τίμημα ένταξης στην πραγματικότητα επιχειρήσαμε να συναρτήσουμε το τίμημα αυτό με κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που τις εξαναγκάζουν να αποδέχονται την απασχόληση στον οικιακό τομέα συχνά με ψυχικά επαχθείς όρους. Επιδιώκοντας να επισημάνουμε περαιτέρω την αλληλεξάρτηση του ψυχικού με το κοινωνικό αποπειραθήκαμε να αναγνώσουμε το ψυχικό –την ατομική οδύνη– με όρους κοινωνικούς, ως απόρροια και συνάρτηση κοινωνικών μετασχηματισμών. Υπό το πρίσμα αυτό οι ποικίλες οδύνες των μεταναστριών –φορτία που φέρουν από τις χώρες προέλευσής τους– έχουν ως αφετηρία πολλαπλούς οικονομικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς που συντελέστηκαν σ' αυτές μετά την διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και οδήγησαν σε αποδιάρθρωση των οικονομιών τους, ρήξη του κοινωνικού και του οικογενειακού ιστού και μετανάστευση, τη δεκαετία του '90, μεγάλου μέρους του γυναικείου πληθυσμού εκτός συνόρων, σε αναζήτηση απασχόλησης. Άλλοι παράλληλοι κοινωνικοί μετασχηματισμοί στην Ελλάδα, όπως η συρρίκνωση της εκτεταμένης οικογένειας (Τεπέρογλου 2002: 131-135) και η μαζική είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας επιφέρουν σημαντικές μεταβολές στο ρόλο της γυναίκας, τις σχέσεις φύλου και τις σχέσεις των γενεών (Στρατηγάκη 2006: 88-94) και δημιουργούν, λόγω της απουσίας των γυναικών και των ανεπαρκειών του κράτους πρόνοιας, αλλά και της γήρανσης του πληθυσμού, κενά στην φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων (Ζάχου και Καλεράντε 2008: 98)· και ενδεχομένως έχουν ως επίπτωση ή πυροδοτούν διαταραχές των στενών σχέσεων, ατομικές οδύνες και ασθένειες των οποίων η συνάρτηση με τους συντελούμενους μετασχηματισμούς έχει μέχρι στιγμής διαφύγει της ερευνητικής προσοχής. Η αναπλήρωση

αυτών των κενών δημιούργησε εξίσου μαζικά νέες θέσεις εργασίας, με χαμηλό γόπτρο, τις οποίες και κατέλαβαν μετανάστριες· υποκαθιστώντας τα ελλείποντα ή απόντα μέλη της οικογένειας και το κράτος πρόνοιας στον ρόλο φροντίδας παιδιών και ηλικιωμένων (Παπαλιού, Φαγαδάκη 2005: 181-189 και 2007: 165-174)· αναλαμβάνοντας παραδοσιακούς γυναικίους ρόλους που εγκατέλειψαν πλήρως ή μερικώς οι Ελληνίδες· καλούμενες να διαχειριστούν την ατομική τους οδύνη επιβίωσης αλλά και αυτήν των εργοδοτών –σε πολλές περιπτώσεις–, πάντως οδύνες σύμφυτες με ευρύτερους κοινωνικούς και οικονομικούς μετασχηματισμούς.

Υπό το πρίσμα αυτό καθίσταται φανερό ότι τα όρια μεταξύ ψυχικού και κοινωνικού είναι δυσδιάκριτα, όπως στην περίπτωση των όρων απασχόλησης των εσωτερικών οικιακών βοηθών είναι δυσδιάκριτα τα όρια μεταξύ ωραρίου εργασίας και σχολής, μεταξύ εγγύτητας και απόστασης, μεταξύ πρακτικής και συναισθηματικής φροντίδας. Πάντως το ψυχικό τίμημα των μεταναστριών εν ώρα εργασίας φαίνεται να αποτελεί ένα από τα ακριβά τιμήματα που καταβάλλουν οι μετανάστριες για την επιβίωση –και την επιβίωση των οικογενειών τους στις χώρες προέλευσης– μέσω της ένταξής τους σε μια αγορά εργασίας που τους επιτρέπει να επιβιώνουν «τίμια», «οικεία» με όρους οικογενειακούς, υπηρετώντας τις ανάγκες του κύκλου ζωής των ελληνικών οικογενειών (Karakatsanis, Swarts 2003: 242-251). Σε μια τέτοια αγορά, ευέλικτη, ανταγωνιστική και αβέβαιη, οι ευάλωτες εργαζόμενες για να εξασφαλίσουν εργασία χρειάζεται πέραν της πρακτικής φροντίδας, να καταθέτουν και προσωπικό, συναισθηματικό «κεφάλαιο», ίσως το μόνο κεφάλαιο που διαθέτουν. Την εποχή της παγκοσμιοποίησης και της γενικευμένης μετακίνησης ευάλωτων (Βασιλικού 2007: 168-170) γυναικών σε αναζήτηση εργασίας (Badkar et al. 2009: 10 και Maratou-Alipranti, Fakiolas 2003: 179-181) από τις φτωχές στις πιο αναπτυγμένες και ευημερούσες χώρες (Browne 2013, Chang 2004: 399 και Ehrenreich, Russell-Hochschild 2004: 13) φαίνεται να παραμένει σε μεγάλο βαθμό εκτός συζήτησης (Doyle και Timonen 2002: 348 και Sayer: 8), αθέατη και αδικαίωτη η συναισθηματική κατάθεση των εσωτερικών οικιακών βοηθών εν ώρα εργασίας, ειδικότερα όταν η εργασία τους παρέχεται υπό δύσκολες ή δραματικές συνθήκες (Russell-Hochschild 1979). Με αφορμή τη συνέντευξη της Γαβριέλλας επιχειρήσαμε να ξετυλίξουμε, κατά κάποιο τρόπο, το

νήμα που συνδέει τη «μικρή» πραγματικότητα της Γαβριέλλας με την «μεγάλη» πραγματικότητα της αγοράς εργασίας του οικιακού τομέα, στο πλαίσιο, πλέον, μιας παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας. Θελήσαμε να καταστήσουμε ορατό (Ehrenreich, Russell-Hochschild 2004: 12) έναν άδηλο όρο απασχόλησης στην αγορά αυτή –το ψυχικό τίμημα– και να προσδώσουμε «τιμή» σ' αυτό το οποίο όχι μόνον δεν αποτιμάται με όρους οικονομικούς (Sayad 2007: 4), αλλά και κάποιες φορές –καίτοι ανεκτίμητο– ούτε εκτιμάται, ούτε αναγνωρίζεται κοινωνικά.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Βασιλικού Κ. (2007), *Γυναικεία μετανάστευση και ανθρώπινα δικαιώματα. Μια βιογραφική έρευνα για τις οικιακές βοηθούς από τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών.
- «Γυναικεία Μετανάστευση στην Ελλάδα», 2011, Πακέτο ΙΙ, Διενέργεια ποσοτικής πανελλαδικής έρευνας, Υπεύθυνη: Ε. Ζακοπούλου, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών «Διοτίμα», Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών.
- «Γυναικεία Μετανάστευση στην Ελλάδα», 2011, Πακέτο 3.1, Έκθεση αποτελεσμάτων, Ποιοτικοί δείκτες ένταξης των μεταναστριών. Βιογραφικές συνεντεύξεις και ομάδες εστιασμένης συζήτησης με μετανάστριες, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών «Διοτίμα», Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών.
- Ζάκου Χ., Καλεράντε Ε. (2008), «Απούσα μπρόνττα: Ανάπλαση της οικογένειας μέσα από τη διεθνιστική εμπειρία των μεταναστριών, Νίνα-Παζαρζή Ε. (επιμ.), *Μελέτες για το φύλο*, Πειραιάς, σ. 96-111.
- Θανοπούλου Μ. (υπό δημοσίευση), «Η ποιοτική συνέντευξη. Ένα “ευαίσθητο” προνομιακό εργαλείο κοινωνικής έρευνας», Φελλάς Κ. και Μπαλούρδος Δ. (επιμ.), *Κοινωνία και έρευνα. Σύγχρονες ποσοτικές και ποιοτικές μέθοδοι*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Κετσετζοπούλου Μ., Συμεωνίδου Χ. (2002), «Ισότητα των φύλων: η θέση της γυναίκας στο δημόσιο και ιδιωτικό χώρο», Μουρίκη Α., Ναούμη Μ., Παπαπέτρου Γ. (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2001*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σ. 137-144.

- Λαζαρίδου Γ. (1995), «Μετανάστριες στην Ελλάδα: Οικιακές βοηθοί από Φιλιππίνες και Αλβανία», Βωβού Σ., Μπομπόλου Λ., Παμππούκη Ε. (επιμ.), *Εθνικισμός, ρατσισμός και κοινωνικό φύλο*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, σ. 47-75.
- Μαράτου-Αλιπράντη Λ. (2007), *Η γυναικεία μετανάστευση. Τα ευρήματα πανελλαδικής έρευνας του ΚΕΘΙ*, Αθήνα, ΚΕΘΙ.
- Μπαλούρδος Δ. (2012), «Η φτώχεια στην Ελλάδα: τάσεις, προκλήσεις και πολιτικές», Μπαλούρδος Δ. και Πετράκη Μ. (επιμ.), *Νέα φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός. Πολιτικές καταπολέμησης και καθιέρωσης ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, Ειδική Συνεδρία Διαρκούς Επιτροπής Κοινωνικών Υποθέσεων, σ. 21-53.
- Παπαλιού Ο., Φαγαδάκη Ε. (2007), «Ολοκληρωμένη φροντίδα για τους ηλικιωμένους», Κετσειζοπούλου Μ., Κικίλιας Η. κ.ά. (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2006*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σ. 165-174.
- Παπαλιού Ο., Φαγαδάκη Ε. (2005), «Τρίτη ηλικία: Μπορεί το σύστημα κοινωνικής φροντίδας να αντιμετωπίσει τις ανάγκες της;», Ζιώμας Δ., Καππή Χρ. κ.ά. (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2003-2004*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σ. 181-189.
- Παπαταξιάρχης Ε., Τοπάλη Π., Αθανασοπούλου Α. (2008), *Κόσμοι της οικιακής εργασίας. Φύλο, μετανάστευση και πολιτισμικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του πρώιμου 21ου αιώνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Plummer K. (2000), *Τεκμήρια ζωής. Εισαγωγή σε προβλήματα και τη βιβλιογραφία μιας ανθρωπιστικής μεθόδου*, Αθήνα, Gutenberg.
- Στρατηγάκη Μ. (2006), *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής*, Αθήνα, Μεταίχιμο.
- Τεπέρογλου Α. (2002), «Μετασχηματισμοί της οικογένειας», Μουρίκη Α., Ναούμη Μ., Παπαπέτρου Γ. (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2001*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σ. 131-136.
- Ψημμένος Ι., Σκαμνάκης Χ. (2008), *Οικιακή εργασία των μεταναστριών και κοινωνική προστασία: Η περίπτωση των γυναικών από την Αλβανία και την Ουκρανία*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Ξενόγλωσση

- Abel E., Nelson M. (eds) (1990), *Circles of Care: Work and Identity in Women's lives*, Albany, State University of New York Press.
- Badkar J., Callister P., Didhom R. (2009), «Ageing New Zealand: The growing reliance on migrant caregivers», Working Paper 09/08, Institute of Policy Studies.

- Bourdieu P. (sous la direction) (1993), *La misère du monde*, Paris, Seuil.
- Browne C., Dr PH, Braun I.K., Dr PH. (2008), «Globalization, women's migration and the long-term-care workforce», *The Gerontologist*, 48 (1), pp. 16-24.
- Cangiano A., Shutes I., Spencer S., Leeson G. (2009), *Migrant Care Workers in Ageing Societies: Research Findings in the United Kingdom*, report, June, Oxford, ESCR Centre on Migration, Policy and Society, University of Oxford.
- Chang Gr. (2004), «The global trade in Filipino workers», Okazawa-Rey K., *Women's Lives*, 3rd ed., Boston, McGraw Hill, p. 397-406.
- Delp L., Wallace P. St. et al (2010), «Job stress and job satisfaction: Home care workers in a consumer-directed model of care», *HSR: Health Services Research*, 45, pp. 922-940.
- Doyle M., Timonen V. (2009), «The different faces of care work: understanding the experiences of the multi-cultural care workforce», *Ageing and Society*, 29 (3), pp. 337-350.
- Ehrenreich B., Hochschild Russell A. (2004), *Global Women: Nannies, Maids and Sex Workers in the New Economy*, New York, Metropolitan Books.
- European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Work related stress, 2007, Dublin.
- European Women's Lobby (2012), «The price of austerity. The impact on women's rights and gender equality in Europe».
- Finch J., Groves D. (eds) (1983), *A Labour of Love: Women, Work and Caring*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Fisher B., Tronto J. (1990), «Toward a feminist theory of Caring», Abel E., Nelson M. (eds), *Circles of Care: Work and Identity in Women's lives*, Albany, State University of New York Press.
- Graham H. (1991), «The concept of caring in feminist research: The case of domestic services», *Sociology*, 25, pp. 61-78.
- Halbwachs M. (1967), *La mémoire collective*, 2ème edition, Paris, PUF.
- Halbwachs M. (1975), *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris, Mouton.
- Harrington M.M. (ed.) (2000), *Care Work: Gender, Labor and the Welfare State*, New York, Routledge.
- Hoschschild Russell A. (1979), «Emotion work, feeling rules and social structure», *American Journal of Sociology*, 85, (3), pp. 551-575.
- Hoschschild Russell A. (1983), *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*, Berkeley, California, University of California Press.
- Hoschschild Russell A. (1997), *The Time Bind: When Work Becomes Home and Home Becomes Work*, New York, Metropolitan Books.

- Hoschschild Russell A. (2000), «Global care chains and emotional surplus value», Hutton W., Giddens A. (eds) *On the Edge: Living with Global Capitalism*, London, Jonathan Cape.
- Karakatsanis N., Swarts J. (2003), «Migrant women, domestic work and the sex trade in Greece», *The Greek Review of Social Research*, A', 10, p. 239-270.
- Karner Tr. (1998), «Professional caring: homecare workers as fictive kins», *Journal of Aging Studies*, 12(1), pp. 69-82.
- Lazaridis G. (2000), «Filipino and Albanian Women Migrant Workers in Greece: Multiple Layers of Oppression», Anthias F. and Lazaridis G., *Gender and Migration in Southern Europe*, Oxford, Berg.
- Maratou-Alipranti L., Fakiolas R. (2003), «The lonely path of migrant women in Greece?», *The Greek Review of Social Research*, A', 110, pp. 167-188.
- Martucelli D. (2002), *Grammaires de l'individu*, Paris, Gallimard.
- Mounier P. (2001), *Pierre Bourdieu, Une introduction*, Paris, Pocket/La Découverte. Collection Agora.
- Mundlak G., Shamir H. (2008), «Between intimacy and alienage: The legal construction of domestic and carework in the welfare state», Lutz H. (ed.), *Migration and domestic work: A European Perspective on a Global Theme*, Ashgate Publishing Group.
- Parrenas S.R. (2001), *Servants of Globalisation: Women, Migration and Domestic Work*, Stanford, Stanford University.
- Parrenas S.R. (2001), «Mothering from a distance: Emotions, gender and intergenerational relations in Filipino transnational families», *Feminist Studies*, 27, pp. 361-390.
- Sayad A. (1999), *La double absence. Des illusions de l'émigré aux souffrances de l'immigré*, Paris, Seuil.
- Sayad A. (2007), *The Suffering of the Immigrant*, Cambridge, Polity Press.
- Sayer A. «Chapter 3: Bourdieu, Ethics and Practice», published by the Department of Sociology, Lancaster University, Lancaster LA1 AYT, U.K. at <http://www.lancs.ac.uk/fass/sociology/papers/sayer-chapter-3-bourdieuethics-and+practice.pdf>.
- Tung Ch. (2000), «The cost of caring: the social reproductive labor of Filipino. Live-in home health caregivers», *Frontiers: A Journal of Women's Studies*, 21 (1), pp. 61-82.